

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI SO'Z BOYLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLINGVISTIK ASOSLARI

Sh.M.Istamova

Buxoro davlat pedagogika institute professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari so'z boyligini rivojlantirish jarayonining psixolingvistik asoslari tahlil qilinadi. So'z o'rganish va uni faol nutqda qo'llashga xos psixik jarayonlarning — idrok, xotira, tafakkur, e'tibor va nutq faoliyatining o'zaro ta'siri ochib beriladi.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, so'z boyligi, boshlang'ich sinf, nutqiy rivojlanish, til o'rgatish metodikasi, psixik jarayonlar, idrok, xotira, tafakkur, o'quvchi nutqi, interfaol metodlar, lingvistik kompetensiya

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Ш.М. Истамова

Профессор Бухарского государственного педагогического института

Аннотация. В статье анализируются психолингвистические основы процесса развития словарного запаса учащихся начальной школы. Раскрывается взаимодействие психических процессов, присущих усвоению слова и его использованию в активной речи - восприятию, памяти, мышлению, вниманию, речевой деятельности.

Ключевые слова: психолингвистика, словарный запас, начальная школа, развитие речи, методика обучения языку, психические процессы, восприятие, память, мышление, речь учащихся, интерактивные методы, языковая компетенция.

PSYCHOLINGUISTIC BASIS FOR DEVELOPING VOCABULARY IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Sh.M. Istamova

Professor of the Bukhara State Pedagogical Institute

Annotation. This article analyzes the psycholinguistic foundations of the process of vocabulary development in primary school students. The interaction of mental processes inherent in word learning and its use in active speech - perception, memory, thinking, attention, and speech activity - is revealed.

Keywords: psycholinguistics, vocabulary, primary school, speech development, language teaching methodology, mental processes, perception, memory, thinking, student speech, interactive methods, linguistic competence

Boshlang'ich ta'lim — bola nutqining shakllanishida eng muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolalar atrofdagi hodisa va tushunchalarni so'zlar orqali anglab, o'z fikrini ifodalashni o'rganadi. So'z boyligi — o'quvchining til kompetensiyasining asosi bo'lib, uning fikrlash darajasi, dunyoqarashi va nutqiy faolligiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi.

Tilni o'rganish jarayoni nafaqat lingvistik, balki psixologik va kognitiv omillar bilan ham chambarchas bog'liq. Shu bois, bugungi kunda psixolingvistika fanining maktabgacha va boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi alohida dolzarb masalaga aylanmoqda.

Psixolingvistika — bu tilni o'zlashtirish va qo'llash jarayonini psixologik nuqtayi nazardan o'rganadigan fan. U asosan **inson miyasi va tili** o'rtasidagi munosabatni, til birliklarini qanday idrok qilish, eslab qolish va ifodalash mexanizmlarini o'rganadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirishda quyidagi **psixolingvistik omillar** muhim:

1. **Idrok va diqqat.** 7–10 yoshdagi bolalar konkret obrazlar orqali yaxshiroq fikrlaydilar. So'zlarni eslab qolish uchun vizual va audial idrok kanallarini faollashtirish muhim. Diqqatni jamlash davomiyligi qisqa bo'lganligi sababli so'zlar qisqa kontekstda berilishi kerak.
2. **Xotira.** So'zlarni xotirada mustahkamlash uchun takrorlash, bog'lovchi assotsiatsiyalar, mantiqiy kontekstda qo'llash muhim. Semantik (ma'noli)

xotira orqali soʻzlar yodlanadi, lekin kontekst bilan birga berilganda yaxshiroq saqlanadi.

3. Nutqni rejalashtirish. Soʻz boyligi nafaqat passiv (eshitish va tushunish), balki aktiv (ifodalash, qoʻllash) koʻnikmalar orqali rivojlanadi. Bola fikrini rejalashtirib aytishni oʻrgansa, yangi soʻzlarni kontekstda mustaqil ishlatishga oʻtadi.

4. Motivatsiya va hissiy fon. Qiziqarli, hissiy jihatdan ijobiy boʻlgan oʻyinlar, sheʼrlar, ertaklar — psixolingvistik rivojlanishda katalizator rolini bajaradi. Soʻz boyligi koʻpincha emotsional muloqotlar jarayonida faol rivojlanadi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida soʻz boyligi quyidagi bosqichlar orqali kengayadi:

Yosh oraligʻi	Soʻz boyligi shakllanishi xususiyati
6–7 yosh	Soʻzlarni takrorlab yod olish, rasm asosida soʻz aytish, sinonim-antonim oʻrganish.
7–8 yosh	Gap tuzish, kontekstda soʻz qoʻllash, mavzuli suhbatlarda ishtirok etish.
9–10 yosh	Matnli ifoda, hikoya tuzish, shaxsiy fikrni soʻz bilan ifodalash koʻnikmalari.

Soʻz boyligini rivojlantirishda quyidagi asosiy psixolingvistik yondashuvlar farqlanadi: **Kognitiv yondashuv** bola ongida til birliklarini tartib bilan shakllantirish (kategoriya, sema)dan iborat. **Assotsiativ yondashuv** soʻzlar oʻrtasidagi semantik bogʻliqliklar asosida yod olish hisoblanadi. **Muloqotga asoslangan yondashuv.** Bu yondashuvda til muloqot vositasi sifatida qaraladi, soʻzlar kontekstda oʻzlashtiriladi.

Oʻyinli yondashuvda didaktik oʻyinlar orqali soʻzlarni eslab qolish va amaliy qoʻllash ustida ish olib borish koʻzda tutiladi. Bolalarda soʻz boyligi rivojlanishining psixolingvistik omillaridan biri bu, idrok orqali soʻzlarni qabul

qilish hisoblanadi. Bunda ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini rivojlantirishda muhim psixolingvistik jihat hisoblanadi.

Idrok — til o'rganishning boshlang'ich bosqichi. Idrok – bu atrofdagi axborotni sezgi organlari orqali qabul qilish, tanib olish va uni ongli tarzda qayta ishlash jarayonidir. So'zlarni o'zlashtirishda o'quvchi avval ularni eshitadi (auditiv idrok), ko'radi (vizual idrok), sezadi yoki amalda qo'llaydi (kinestetik idrok).

Boshlang'ich yoshdagi bolalarda diqqatning barqarorligi past bo'ladi. Fikr va tasavvurlar ko'proq tasviriy-timsoliy shaklda bo'ladi. Konkret, ko'rinadigan narsalarni tezroq idrok qiladi. Abstract (mavhum) tushunchalarni tushunishi sekin kechadi. Bu esa so'zlarni o'rgatishda amaliy-tasviriy yondashuvdan foydalanishni talab qiladi.

So'zni idrok etishning rivojlanish bosqichlarini quyidagicha belgiladik:

Bosqich	Xususiyati
1. Eshitish orqali tanishish	So'z tovush jihatidan idrok qilinadi
2. Ko'rish orqali bog'lanish	So'z ko'rinishi, yozuvi o'rganiladi
3. Amaliy bog'lash	So'zning ma'nosi hayotiy misollar bilan tushuniladi
4. Faol ishlatish	So'z nutqda mustaqil ishlatiladi

Harakatli (kinestetik) idrok orqali o'zlashtirishda esa so'zni aytish, yozish, rasm chizish, rolli o'yinlarda ifodalash orqali bola uni tanib olishdan tashqari, **xotirasida faol kodlaydi**. Masalan, “qush” so'zini aytib, uni jismonan ifodalash (qo'l bilan parvoz qilish), rasm chizish — idrokni mustahkamlaydi.

Semantik tahlil va so'zlar o'rtasidagi bog'liqlik. So'zlar ma'nosini tushuntirganda bir-biri bilan semantik jihatdan bog'liq bo'lgan so'zlar bilan birgalikda tushuntirish yo'lidan foydalanilsa, bunday bog'lanishlar bolaning semantik tarmog'ini rivojlantiradi va kelajakda uyadosh so'zlar tarmog'ini

o'rganishga zamin hozirlanadi. Masalan, **“daraxt – barg – meva – ildiz”** soʻzlar guruhi bir-biriga mantiqan bogʻlangan.

Assotsiatsiya va metafora orqali oʻzlashtirish. Bola yangi soʻzlarni avvalgi bilimlar bilan bogʻlab, **assotsiativ usulda** oʻzlashtiradi. Shu bois, oʻquvchi uchun notanish soʻzlar tanish voqealar bilan uygʻunlashtirilgan kontekstda taqdim etilishi kerak. Bu esa, bolani hodisalar oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlik, yaxlitlik tamoyili asosida hayotni tushunishiga yoʻnaltiradi.

Muloqot faoliyatidagi rollar. Til faqat bilim emas, balki faoliyatdir. Bola soʻzlarni qanchalik koʻp **muloqotga qoʻshib ishlatish** imkoniga ega boʻlsa, soʻz boyligi shuncha tez rivojlanadi. Guruhli ishlar, suhbatlar, rolli oʻyinlar bu yerda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ravon nutqning ham asosiy sharti bu, koʻproq ogʻzaki muloqot oʻrnatish hisoblanadi.

Oʻquvchilar bilan soʻz maʼnosini tushuntirishda olib borish uchun quyidagi ish turlarini tavsiya etamiz:

1-sinf (6–7 yosh)da:

1. Soʻzlarni yod olish vizual kontekstda amalga oshiriladi.
2. Rasm asosida soʻz aytish, oddiy sinonimlar bilan tanishtirish.
3. Soʻz – gap – hikoya zanjiri orqali rivojlantirish.

2-sinf (7–8 yosh)da:

✓ Gaplar tuzish, yangi soʻzlar bilan tanishib, ular bilan **oʻxshash va zid maʼnodagi** juftlar tuzish.

- ✓ Maʼno kartalari va rasmlil lugʻat ishlatish.
- ✓ Oʻrgatilgan soʻzlar bilan matn tuzish, hikoya yozish.

3-4-sinf (8–10 yosh)da:

- ✓ Matnni tahlil qilish, soʻzlarning maʼno qatlamlarini ochish.
- ✓ Metafora, soʻz oʻyini, jonlantirish, soʻz yasash usullari bilan tanishtirish.

✓ Muayyan mavzuda erkin fikr bildirishga undash (masalan: “tabiat”, “ota-onam”, “maktab”).

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining **nutqiy rivojlanishi va so‘z ma’nosini tushunishi** murakkab, bosqichma-bosqich kechadigan jarayondir. Bu jarayonni chuqur tushunish uchun **psixolingvistik tamoyillarga** tayanish zarur. Chunki bola so‘zlarni eshitish, ko‘rish, aytish va tushunish jarayonida aynan psixik jarayonlar orqali tilni o‘zlashtiradi. Shunday ekan, boshlang‘ich ta’limda o‘qituvchi tilni o‘rgatishda nafaqat leksik birlikni, balki **uning psixik anglanish yo‘llarini** ham hisobga olgan holda darslar tashkil qilishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Истамова Шохида Махсудовна. Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish (kahoot, educaplay kabi plotformalar misolida)./

<https://wosjournals.com/index.php/ptj/article/view/584/862>

2. Истамова Шохида Махсудовна. Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт намуналарида туш мотивларидан фойдаланишнинг ўзига хослиги./ IQRO JURNALI – volume 14, issue 02, 2025. ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) –7,245, SJIF–5,431.

<https://inlibrary.uz/index.php/iqro/article/view/77056>.

3. Истамова Шохида Махсудовна. Тоҳир Малик асарларида туш ва унинг талқини масаласига бир назар./ МУҒАЛЛИМ ҲАМ ЎЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ Илимий-методикалық журнал. 2/2-сан 2025 март – апрель.

4. Istamova Shoxida Maxsudovna. MUSTAQIL ISHLAR - ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QUVCHILARI NUTQIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM OMILI./ PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI. o4, Fevral, 2025.

<https://www.wosjournals.com/index.php/ptj/article/view/1627/1854>

5. Istamova Shohida Maxsudovna. SHUKUR XOLMIRZAYEV
HIKOYALARIDA MILLIY QADRIYATLARNING BADIY IFODASI. Yangi
O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari./
<https://journal-web.uz/>